

ԲԱՌԱՊԱՇՇԱՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՖՐԻԴԱ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Հարուստ պատմություն ունեցող և բովանդակային ճանապարհ անցած հայ բառարանագրության զարգացումը կարելի է բաժանել երեք շրջանի՝ ձեռագիր, տպագիր և էլեկտրոնային բառարանների: Տպագիր բառարանագրությունը, ըստ էության, ձեռագիր բառարանագրության տրամաբանական շարունակությունը դարձավ, իսկ 21-րդ դարում համակարգչային տեխնիկայի լայն կիրառությունը լեզվաբանության մեջ նպաստեց բոլորովին նոր տեսակի և որակի էլեկտրոնային բառարանների կազմությանը:

Հայ բառարանագրության մասին խոսելիս առհասարակ միշտ էլ փաստում ենք, որ այս բնագավառում կատարվել են լուրջ և նշանակալից աշխատանքներ: Մեր լեզվաբան-բառարանագիրների կողմից ստեղծվել են գիտական բարձր չափանիշներին համապատասխանող տարբեր բնույթի բազմաթիվ բառարաններ (բացատրական, հոմանիշների, հականիշների, ստուգաբանական և այլն), որոնք ստեղծումից տասնամյակներ անց էլ հայ լեզվաբանների սեղանի գիրքն են և բավարարում են լեզվակիր հանրության պահանջները: Սակայն եթե փորձենք համեմատել հայ տպագիր բառարանները նորակազմ էլեկտրոնային բառարանների հետ, հազիվ կարողանանք ասել, թե վերջիններս էլ նախորդների նման իրենցից գիտական լուրջ արժեք են ներկայացնում, համապատասխանում են լեզվական փոփոխությունների արդի վիճակին, կազմված են նոր սկզբունքներով ու եղանակներով, կիրառելի են համակարգչային տեխնիկայի համար: Իրականում խիստ կասկածելի է հայերեն էլեկտրոնային բառարաններ ունենալ-չունենալու հարցը: Բայց որպեսզի իմանանք՝ արդյոք ունենք էլեկտրոնային բառարաններ, թե՞ ոչ, որքանով եղածները (թեկուզ և վերապահումով) կարող են էլեկտրոնային բառարան համարվել, նախ պետք է պարզենք՝ ժամանակակից համակարգչային բառարանագրության մեջ ինչ ենք հասկանում էլեկտրոնային բառարան ասելով, և հայերենի էլեկտրոնային բառարաններն ի՞նչ չափով են համապատասխանում այդ բնորոշմանը: Ճիշտ է, սկզբնական շրջանում էլեկտրոնային էին համարվում տպագիր բառարանների թվայնացված տարբերակները, և

եթե մենք էլ թվային տարբերակները էլեկտրոնային բառարան համարենք, ապա կարող ենք ասել, որ, այո՛, էլեկտրոնային բառարաններ ունենք: Մինչդեռ հիմա համակարգչային բառարանագրության մեջ էլեկտրոնային բառարան ասելով հասկանում ենք նոր սկզբունքներով ու եղանակներով կազմված, համակարգչային զանազան ծրագրերի համար կիրառելի բառային հենք, որը ոչ միայն իր կազմության սկզբունքներով, այլև բառամիավորների ներկայացման եղանակներով տարբերվում է տպագիր բառարաններից: Ահա այս մոտեցմամբ հայերեն էլեկտրոնային բառարաններ ունենալ-չունենալու խնդիրը քննելիս տեսնում ենք, որ, ո՛չ, մենք ժամանակակից հայերենի էլեկտրոնային բառարաններ չունենք:

Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր է տեսնել՝ ինչպիսին են համացանցում հասանելի հայերենի էլեկտրոնային բառարանները, ինչ բովանդակություն, կազմության եղանակ ունեն և ինչպես կարելի է օգտվել դրանցից: Հայերեն էլեկտրոնային բառարաններից կարելի է օգտվել անվճար և վճարովի հիմունքներով: Անվճար են հիմնականում տպագիր բառարանների թվային տարբերակները, որոնք տեղադրված են տարբեր կայքերում: Ըստ իրենց ներկայացրած բառարանների բնույթի՝ պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել այնպիսի կայքեր, որոնցում ներկայացվում են տպագիր բառարաններն առանց բովանդակային որևէ փոփոխության: Այս կայքերի թվին է պատկանում www.nayiri.com կայքը, որն աշխատում է Համագրային հայ կրթական և մշակութային միության հովանավորությամբ: Կայքում եղած բառարանները որևէ տեսակի փոփոխության ենթարկված չեն: Որոնման ընթացքում էկրանին հայտնվում է թղթե տպագիր բառարանի էլեկտրոնային տարբերակը: Այս կայքում իրենց թվային տարբերակներով են ներկայացված գրաբարի բառարաններից Ռուբեն Ղազարյանի «Գրաբարի հոմանիշների բառարանը» (Մեծի Տանն Կիլիկոյ Կաթողիկոսություն, Անթիլիաս, 2006) և «Գրաբարի բառարանը» (Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 2000), աշխարհաբարի բառարաններից՝ Պետրոս վարդապետ Ճիզմեճյանի «Հայերեն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարանը» (տպարան «Անի», Հալեպ, 1954), արևմտահայերենի բառարաններից Արտեմ Սարգսյանի «Արևմտահայերենի բառարանը» («Արևիկ», Երևան, 1991), ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններից Էդուարդ Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը» («Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1976), ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի կողմից կազմված «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը» (Հայկական ՍՍՀ

Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1969), Ստեփան Մախասայանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» (Հայկական ԽՍՀ Պետական հրատարակչություն, Երևան, 1944), հոմանիշների բառարաններից Աշոտ Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանը» (Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1967): Իրենց թվային տարբերակներն ունեն նաև Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը» (Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1926) և «Հայերեն գավառական բառարանը» (Լազարյան ճեմարան, Թիֆլիս, 1913)¹: Իհարկե, այս կայքում եղած բոլոր բառարանները ներկայացնելու նպատակ չունենք. վերոնշյալներն ամենագործածականներն են:

Բավական հետաքրքիր ձևով բառերը ներկայացված են bararanonline.com կայքում (հասանելի են հայերեն բացատրական, հոմանիշների, հականիշների և հայ-ռուսերեն բառարանները): Այս կայքում ևս վերոնշյալ բառարանները բովանդակային որևէ փոփոխության ենթարկված չեն, սակայն եթե www.nayiri.com կայքում ներկայացվում է բառարանի թղթե տպագիր էջը համակարգչի էկրանին, bararanonline.com կայքում այդ նույն բառարանը ներկայացված է երկու ձևով: Նախ, տրվում է մուտքագրված բառի բացատրությունը, որն ամբողջությամբ վերցված է Էդուարդ Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ից, այնուհետև հղում է տրվում «բացել գրքի էջը» արտահայտությանը, որի միջոցով կարելի է տեսնել այդ բառը Էդ. Աղայանի բառարանի տպագիր տարբերակում: Բառիմաստի բացատրությունից հետո տրվում են բառի ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունները, վերջում հղում է տրվում Wikipedia-ին, այսինքն՝ ցանկության դեպքում կարելի է բառը փնտրել նաև Wikipedia-ում²:

Այժմ անդրադառնանք այսպես կոչված նորակազմ էլեկտրոնային բառարանների բովանդակությանը: Ի տարբերություն տպագիր բառարանների թվային տարբերակների՝ էլեկտրոնային բառարաններից կարելի է անվճար օգտվել մի քանի օր, իսկ բառարանից լիարժեք օգտվելու համար պետք է գնել օգտագործման իրավունքի ամբողջական փաթեթը, ընդ որում՝ բավական բարձր գներով (ABBYY ընկերության կողմից հայերեն բառարաններով համալրված «ABBYY Lingvo x5» տարբերակը, օրինակ, ՎիվաՍել-ՄՍՍ ընկերության սպասարկման կենտրոններում DVD սկավառակի տեսքով վաճառվում է 17 000 դրամ արժողությամբ): Ինչ վերաբերում է այդ բառարանների

¹ Տե՛ս <http://www.nayiri.com/>:

² Տե՛ս <http://bararanonline.com/>:

բովանդակային կողմին, առավել ևս օտարալեզու նույնաբնույթ բառարանների հետ ունեցած ընդհանրություններին ու տարբերություններին, առաջին նկատելի բանն այն է, որ դրանք պարզապես անհամեմատելի են: Իհարկե, հարցն այն չէ, թե օտարալեզու բառարաններն անթերի են և խիստ օրինակելի, այլ այն, որ հայերեն բառարաններում են բառամիավորներն առավել քան թերի ու միակողմանի ներկայացված: Ինչպես հայտնի է, օտարալեզու էլեկտրոնային բառարաններում (հատկապես անգլերենի համար ստեղծվածները) տրվում են գլխաբառի տառադարձությունն ու արտասանությունը, հայկականներում՝ ոչ, օտարալեզու բառարաններում ներկայացվում են գլխաբառի արտահայտած բոլոր իմաստները, հայկականներում տրվում է գլխաբառի մեկ-երկու ամենահիմնական իմաստների բացատրությունը, օտարալեզու բառարաններում յուրաքանչյուր իմաստի համար բերվում են օրինակ-նախադասություններ, հայկականներում՝ խիստ հազվադեպ, օտարալեզու բառարաններում ներկայացվում են բառի հոմանիշները, հականիշները, այդ բառով կազմված դարձվածքները, տրվում է բառի ստուգաբանությունը, հայկականներում դարձվածքներն ու արտահայտությունները հիմնականում չեն ներկայացվում, հոմանիշներն ու հականիշները՝ սակավ դեպքերում, իսկ բառի ստուգաբանությունն առիասարակ չի ներկայացվում: Այսպիսով, չնայած իրենց բովանդակային կողմով հայերեն էլեկտրոնային բառարանները զիջում են օտարալեզու բառարաններին, սակայն քանակությամբ՝ այնքան էլ ոչ:

Իրականում թերևս տրամաբանական է համացանցում օտարալեզու էլեկտրոնային բառարանների առատությունը, փոխարենը բնավ արդարացված չէ հայերեն էլեկտրոնային բառարանների առատությունը: Առաջին հայացքից կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե մեր լեզվաբան-բառարանագիրներն այնքան ջանասիրաբար են աշխատում այս ուղղությամբ, որ հասցրել են ստեղծել մի քանի տասնյակի հասնող էլեկտրոնային բառարաններ: Սակայն, ցավոք, դա կարող է միայն թվալ, որովհետև այդ բառարանների հեղինակներից քչերն ունեն լեզվաբանական կրթություն: Այդ դեպքում հարց է ծագում. ո՞ր տեսակի բառարաններին պետք է նախապատվություն տալ՝ տպագիր բառարանների թվային տարբերակների՞ն, թե՞ էլեկտրոնային նոր բառարաններին: Կարծում ենք, որ եթե հնարավորություն ունենայինք ընտրություն կատարելու գիտական բարձր չափանիշներով կազմված տպագիր և էլեկտրոնային բառարանների միջև, ապա ճիշտ կլիներ ընտրել էլեկտրոնային բառարանները, բայց այս դեպքում, երբ պետք է ընտրենք տպագիր արժե-

քավոր բառարանը, թե՛ անհայտ ծագումով նորակազմ բառարանը, ճիշտ կլինի նախապատվությունը տալ առաջինին:

Մեր կարծիքով ավելի նախընտրելի է լեզվական հանրության համար հասանելի դարձնել Էդուարդ Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը», թեկուզ ոչ այնքան համապատասխան լեզվի բառապաշարի արդի վիճակին, քան թե այն բառարանները, որոնք իրականում հայտնի էլ չէ, թե ում կողմից են ստեղծվել: Առաջինի դեպքում գոնե վստահ ենք, որ հեղինակը ականավոր լեզվաբան-բառարանագիր է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ո՛չ:

Հայերենի համար կազմված բառարանների համեմատությամբ ավելի մեծ թիվ են կազմում երկլեզվյան (թարգմանական) բառարանները: Կան նաև առցանց բառարան-թարգմանիչներ, առցանց թարգմանչական կայքեր, թարգմանչական ծրագրեր: Լեզվական առումով շատ դժվար է սրանք լիակատար թարգմանական բառարաններ համարել, որովհետև թարգմանությունների ժամանակ հիմնականում տրվում է մուտքագրված բառի թարգմանական ընդամենը մեկ համարժեք՝ առանց օրինակ – նախադասությունների: Բառարանների թերություններից է նաև այն, որ չի տրվում թարգմանված բառի արտասանությունը: Սա հատկապես վերաբերում է անգլերեն-հայերեն և հայերեն – անգլերեն բառարաններին: Այն դեպքում, երբ նույնիսկ անգլերենի բառարաններում է տրվում այդ լեզվի բառերի արտասանությունը՝ հաշվի առնելով բառերի գրության ու արտասանության միջև եղած տարբերությունները, թարգմանական բառարաններում թարգմանված անգլերեն բառի արտասանությունը չներկայացնելը լրջագույն բացթողում է: Այս բառարանները կարելի է օգտագործել ընդամենը բառի ամենաառաջին և հիմնական իմաստը իմանալու համար: Գործնական առումով, սակայն, բավական հեշտ են օգտագործվում. շատ արագ են կատարում բառի թարգմանությունը (կարելի է փոքրացնելով տեղադրել աշխատանքային սեղանի ցանկացած մասում, բառը ստեղնաշարով հավաքելու փոխարեն ներմուծել բառեր և բառակապակցություններ այնպիսի ծրագրերից, ինչպիսիք են Microsoft Word, Excel, Power Point, Internet Explorer, Outlook, Notepad և այլն)³:

Հետաքրքիր է, որ լուրջ աշխատանքներ են տարվում ոչ միայն երկլեզվյան թարգմանական բառարաններ, այլև թարգմանական համակարգեր ստեղծելու ուղղությամբ (թարգմանիչ՝ Ինտրա, «Համաթարգման» բազմալեզու էլեկտրոնային համակարգ):

³ Տե՛ս <http://banaser.am/>:

Ներկայումս հայերեն էլեկտրոնային բառարանագիրների ամենահամարձակ ձեռնարկումը, սակայն, www.translator.am կայքում ներկայացված ISMA **Online Translation** թարգմանական համակարգն է, որը ստեղծվել է ՀՊՀՀ-ի պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի և գիտաշխատողներ Էդուարդ Մանուկյանի և Սուրեն Մանուկյանի կողմից 1978թ.: Համակարգի աշխատանքի հիմքում ընկած է միջնորդ լեզվի օգտագործման գաղափարը: Այսինքն՝ մուտքային ինչ-որ A լեզվից մեկ ուրիշ լեզու թարգմանություն կատարելու համար իրականացվում է A լեզվից թարգմանություն միջնորդ լեզվի և ապա նոր միջնորդ լեզվից կատարվում է թարգմանություն դեպի B լեզու: Թարգմանական այս համակարգում գործող միջնորդ լեզուն կառուցվածքային որոշակի ընդհանրություններ ունի համացանցային UNL լեզվի հետ⁴:

Այս համակարգում փորձ է արվել բառի մասին ամբողջական տեղեկատվություն ներկայացնել. տալ հանրագիտարանային տեղեկություններ, կատարել բառի ուղղագրական սխալների ուղղում, նախադասության ձևաբանական և շարահյուսական վերլուծություն, ուղղել նախադասության շարահասական սխալները, թարգմանել բառերն ու նախադասությունները: www.translator.am կայքում կատարվում են նաև առցանց թարգմանություններ:

Եթե ընդհանուր առմամբ գնահատելու լինենք այս համակարգը, կարող ենք ասել, որ որպես թարգմանական համակարգ ստեղծելու փորձ՝ երբեմն կարող է օգտակար լինել, բայց լեզվական տեսակետից խիստ թերի է: Օրինակ՝ բառի ձևաբանական վերլուծություն կատարելիս տալիս է խոսքի մասի ոչ բոլոր քերականական կարգերը, երբեմն սխալ քերականական կարգեր է վերագրում տվյալ խոսքի մասին: Այսպես, հայերենում գոյականը չունի դեմք, իսկ համակարգը բոլոր գոյականները համարում է երրորդ դեմքի բառեր, առման կարգ բացառական հոլովը չունի, իսկ բացառական հոլովով բառերը համարում է որոշյալ առումով բառեր: Ինչ վերաբերում է համակարգի կատարած թարգմանություններին, ապա հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ աշխարհում բարձրորակ լեզվական թարգմանություններ կատարող համակարգեր գոյություն չունեն, սպասել, որ այս համակարգը կարող է անսխալ թարգմանություններ կատարել, միամտություն կլինի: Այնուամենայնիվ, բառերը թարգմանելիս գոնե այդ բառերի թարգմանական համարժեքների արտասանությունը ներկայացնել կարելի է:

⁴ Տե՛ս <http://www.translator.am>:

Այն, որ այս համակարգը սակավաթիվ օրինակներից է ու բարեփոխումների կարիք ունի, և որ պետք է հայերենի լիակատար էլեկտրոնային բառարան ստեղծել, հստակ հասկանում է նաև հեղինակը՝ Էդուարդ Մանուկյանը, որի խոսքերով. «Հայերեն բացատրական բառարան վերջին անգամ լույս է տեսել 1970-ական թվականներին, և այդ բառարաններն այժմ ոչ միայն թարմացման, այլ նաև տեխնոլոգիայի զարգացման դարաշրջանում ներկայացման այլ ձևի կարիք ունեն և պետք է տեղափոխվեն էլեկտրոնային կրիչի վրա: Ուստի էլեկտրոնային բառարաններ ստեղծելը մեր լեզվի պահպանման կարևոր գործոններից մեկն է»⁵: Այս առումով ցանկանում ենք մի դիտարկում անել: Այն, որ ասում ենք, թե մենք էլեկտրոնային բառարան չունենք, այն պատճառով չէ, որ եղածները տպագիր տարբերակով, այլ ոչ թե կրիչի կամ համակարգչային այլ սարքավորումների միջոցով են հասանելի: Մենք չունենք էլեկտրոնային բառարան, որովհետև եղածները չեն համապատասխանում ժամանակակից համակարգչային բառարանագրության մեջ եղած էլեկտրոնային բառարանների ընդհանուր բնորոշմանը. կազմված չեն նոր սկզբունքներով և բառամիավորների ներկայացման նոր եղանակներով:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով այսօր համացանցում հասանելի հայերեն էլեկտրոնային բառարանների ընդհանուր քննությունը, կարող ենք նկատել, որ դրանք լեզվական տեսակետից մեղմ ասած խիստ ցածրորակ են: Իհարկե, հաշվի առնելով հայերենի լեզվական առանձնահատկությունները (բառապաշարի հարստություն, բառերի բազմիմաստություն, քերականական կարգերի առատություն ու զուգաձևություն) և համակարգչային բառարանագրության ոլորտում ունեցած ոչ մեծ փորձը՝ դժվար կլինի կազմել հայերենի էլեկտրոնային լիակատար բառարան, որում բառամիավորներն ամբողջական կներկայացվեն, բայց դա ոչ միայն առավել քան անհրաժեշտ, այլև հնարավոր է: Կարծում ենք, որ էլեկտրոնային բառարաններ կազմելու աշխատանքները սիրողական մակարդակից պետք է տեղափոխել մասնագիտական ոլորտ: Դրանց կազմությամբ պետք է զբաղվեն համապատասխան տեխնիկական հմտություններ ունեցող լեզվաբան-բառարանագիրներ, որոնք ոչ միայն լեզվաբանական հարուստ գիտելիքներ կունենան, կտիրապետեն բառարաններ կազմելու դժվարին արվեստին, այլև քաջատեղյակ կլինեն ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների նորագույն նվաճումներին և

⁵ Տե՛ս <http://www.nt.am/am/news/9733/>:

կկարողանան լեզվական տեղեկությունները տեխնիկական համապատասխան միջոցներով ներկայացնել:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացված են այսօր համացանցում հասանելի հայերեն էլեկտրոնային բառարաններն իրենց ամենաբնութագրական հատկանիշներով, տպագիր և օտարալեզու էլեկտրոնային բառարանների հետ դրանց ունեցած ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Խոսվում է նաև հայերեն էլեկտրոնային բառարանագրության զարգացման արդի միտումների մասին, և կարևորվում այն հանգամանքը, որ լեզվական տեսակետից որակյալ էլեկտրոնային բառարանների կազմությամբ պետք է զբաղվեն բացառապես հմուտ լեզվաբան-բառարանագիրները:

Բանալի բառեր - կիրառական լեզվաբանություն, համակարգչային լեզվաբանություն, տպագիր բառարան, համակարգչային բառարանագրություն, էլեկտրոնային բառարան, բառարանագրություն, հայ բառարանագրություն, հայերեն էլեկտրոնային բառարան, առցանց թարգմանություն, մեքենական թարգմանություն:

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЛЕКСИКИ В АРМЯНСКИХ ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЯХ

ФРИДА АКОПЯН

В статье дается краткий обзор армянской лексикографии, отмечается, что она делится на три периода: рукописных, печатных и электронных словарей. Собственно электронная армянская лексикография находится в процессе становления, т. к. не вполне отвечает требованиям современной электронной лексикографии. Автор приходит к заключению, что для создания полноценных электронных словарей следует установить более тесное сотрудничество между высококвалифицированными лингвистами и специалистами по электронным технологиям.

Ключевые слова – прикладная лингвистика, компьютерная лингвистика, лексикография, компьютерная лексикография, армянская лексикография, армянская электронная лексикография, электронный словарь, армянский электронный словарь, онлайн перевод, машинный перевод.

THE PRESENTATION OF LEXICON IN ARMENIAN ELECTRONIC DICTIONARIES

FRIDA HAKOBYAN

The aim of this article is to present the major characteristic features of Armenian electronic dictionaries available today as well as the similarities and differences that exist between Armenian dictionaries in print and electronic dictionaries of other languages.

The author also analyses the new tendencies concerning the development of Armenian electronic lexicography and gives great importance to the employment of but proficient linguist lexicographers to compile electronic dictionaries which are linguistically of high quality.

Key words – applied linguistics, computational linguistics, computational lexicography, electronic lexicography, Armenian lexicography, lexicography, electronic dictionary, Armenian electronic dictionary, online translation, machine translation.